

Edward A. Mierzwa

Historiografia okresu pierwszych Stuartów i purytańskiej rewolucji

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 6, 81-95

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Edward A. Mierzwa

HISTORIOGRAFIA OKRESU PIERWSZYCH STUARTÓW I PURYTAŃSKIEJ REWOLUCJI

Angielscy historycy z czasów panowania Tudorów byli tradycjonalistami i antykwarzami, niezbyt zaznajomionymi z nowymi tendencjami rozwijającymi się w historiografii kontynentalnej. Ciągłe jeszcze sięgali do mitycznej proweniencji trojańskiej nacji angielskiej, byli wiernym barwnym konfabulacjom, których bohaterem byli: król Artur, rycerze okrągłego stołu i św. Graal. Szekspir, którego sztuki były bardzo popularne, także miał swój udział w propagowaniu malowniczej przeszłości pisząc takie dzieła jak: *Król Lir*, *Makbet* i tzw. kroniki historyczne. Należy jednak podkreślić, iż np. Polydore Vergil, który badał wczesne piśmiennictwo wyspiarskie, poddawał już w wątpliwość wątki mityczne, ale nie mógł sprowadzić Anglików na ziemię i pozbawić ich dumy z owych złudzeń. *Nec Hercules...* jeśli wrogów kupa.

Większość prac historycznych, które powstały za panowania Elżbiety została opublikowana dopiero w czasach Jakuba I. Było to efektem autorytarnego sposobu rządzenia najwybitniejszej z Tudorów i wynikiem obaw pisania historii upersonifikowanej. Ludzie, którzy zasługiwali na zainteresowania kronikarzy i historyków żyli, często ich działania były co najmniej kontrowersyjne i różnie mogli reagować na to co o nich sędzono i pisano. Innym, ale dość istotnym aspektem, był fakt, że zainteresowania historyczne przejawiali ludzie, którzy byli czynnymi politykami, kupcami itp., którzy dopiero u schyłku życia mogli bez pośpiechu, bez obciążeń oddać się pisarskiemu zajęciu. W okresie pierwszych Stuartów dzieło Camdena, Manwooda i Savile'a kontynuowali Sir Henry Spelman i John Selden.

Sir Henry Spelman (1562-1641), członek Towarzystwa Antykwarystów, fundator pracowni źródeł anglosaskich w Oksfordzie, był człowiekiem pochodzącym z prowincji, ale cechowała go wysoka kultura osobista i doskonałe wykształcenie. W 1628 r. idąc śladem Manwooda opublikował *Glossary of Law Terms*, a w 1640 r. *The Council, Laws and Constitutions of the English Church*. Jednak jego najznakomitsze dzieło *The History and Fate of Sacrilege* czekała w rękopisie aż do 1698 r. Powód – książka zawierała prawne i moralne argumenty przeciwko rozwiązaniu klasztorów, a czas w którym mogła ujrzeć światło dzienne – Spelman ukończył ją w 1634 r. – przypadał na wydarzenia poprzedzające rewolucję purytańską w Anglii i związane z tym antyroyalistyczne nastawienie społeczeństwa angielskiego. Spelman nie chcąc jeszcze bardziej destabilizować sytuacji, przed śmiercią powierzył rękopis swemu przyjacielowi, wielebnemu Jeremy Stephensowi, który był autorem podob-

nej niepublikowanej rozprawy *The Design of the Cormorants upon the Church of England, Defeated in the Time of King Henry V, Effecyted in the Time of King Henry VIII*. Nawet w okresie restauracji Karola II projekt wydania pracy Spelmana upadł ponieważ wiele wysoko postawionych osobistości nie było zainteresowanych ujawnieniem związków między ich pozycją społeczną i materialną a sprawą rozwiązania klasztorów, i przejęcia przez ich przodków dóbr poklasztornych. Najważniejszym wkładem Spelmana do historiografii angielskiej było udowodnienie, iż parlament angielski rozwinął się z feudalnych zgromadzeń tzw. *commons* zwoływanych przez normańskich królów, ponieważ one spowodowały wzrost znaczenia ekonomicznego i politycznego grupy średniozamożnych landlordów. Spelman w przekonujący sposób dał temu wyraz w słowniku, który dla zmylenia cenzury wydał pod tytułem *Archeologus* (t. I–1626, t. II–1644). Jego słownik został w 1681 r. zaadoptowany i rozszerzony przez Roberta Brady'ego.

John **Selden** (1584-1654) absolwent Oksfordu został zatrudniony przez Sir Roberta Cottona do kopiowania i robienia streszczeń dokumentów parlamentarnych przechowywanych w archiwum w Tower. Wspólnie z Camdenem w 1623 r. wydał kronikę Edmera (zob. t. I) *Historia nova*. Jako członek parlamentu brał udział w opracowaniu *Petition of Right* przedłożonej Karolowi I. W 1628 r. był przedstawicielem hrabstwa Oksford w parlamencie rozwiązany przez Karola I, a następnie reprezentował swe hrabstwo w „długim parlamencie”. Był członkiem komisji, która skazała arcybiskupa Lauda na ścięcie w 1645 r., ale odmówił udziału w komisji, która skazała na śmierć Karola I i udziału w rządzie Olivera Cromwella. Gdy został kierownikiem (master) Trinity College w Oxfordzie wycofał się z polityki. W 1632 r. opublikował *Mare Clausum*, w którym zawarł historyczną i prawną argumentację uzasadniająca pretensje Anglii do panowania nad morzami. W 1652 r., wspólnie z Twysdenem opublikował krytyczną serię tekstów wczesnoangielskich pt. *Historiae Anglicanae scriptores decem*.

Nie można pominąć baroneta Sir Roberta Bruce'a **Cottona** (1571-1631), założyciela znakomitej Cottonian Library. Nawiasem mówiąc Cotton upublicznił swą bibliotekę, a jego dom stał się miejscem spotkań elity intelektualnej Londynu, a w późniejszym okresie przeciwników monarchii. Od 1601 r. Cotton był posłem do parlamentu. W 1611 r. otrzymał z rąk Jakuba I tytuł szlachecki, po tym jak przedstawił Królowi traktat *Inquiry into the Crown Revenues* – wskazując królowi jak można uzupełniać skarbiec królewski dzięki symonii i sprzedaży godności, np. baroneta, który był właśnie otrzymał. Nie napisał za ile? Wkrótce, bo w 1615 r. utracił łaski dworu i nawet spędził 8 miesięcy w Tower za zniesławienie swego dotychczasowego patrona Roberta Carra, earla Somerset. Był to początek jego rozejścia się z monarchą. Wkrótce Cotton zaczął występować publicznie przeciwko metodom jakimi Stuartowie ściągali podatki.

Wprawdzie napisał niewiele, ale wydał znakomitą część angielskich źródeł historycznych, umożliwiając wielu historykom zajmowanie się pracą badawczą; tym samym wywarł wpływ na rozwój badań historycznych. Kolekcjoner starych kronik, stronnik parlamentu, przyjaciel jego przywódców J. Pyma i J. Eliota, był autorem

Life of King Henry III wydanego w 1627 r. mimo zakazu królewskiego. Problematyka, którą „wziął na warsztat” Cotton, nie była neutralna. W biografii Henryka III położył akcent na konflikt króla z baronami, którym przewodził Szymon de Montfort i na genezę parlamentu z lat 1263-1265. Poszukiwał przy tym podobieństw z sytuacją, która stała się punktem zapalnym w stosunkach Stuartów z parlamentem, dostarczając argumentów przeciwnikom monarchii. Po opublikowaniu kolejnych traktatów politycznych: *The Danger wherein the Kingdome now Standeth and the Remedie* (1628) i *Proposition to Bridle Parliament* (1629) Cotton został ponownie uwięziony, a jego bibliotekę na rozkaz królewski opieczętowano a następnie skonfiskowano w 1631 roku. Zwrócił ją dopiero synowi Thomasowi Karol II. Czwarty baronet Sir John Cotton przekazał w 1700 r. bibliotekę narodowi angielskiemu; stała się ona podstawą kolekcji obecnego British Museum.

Próbie napisania historii Brytanii od czasów Cezara do Jakuba I podjął John Speed (1552-1629). Był członkiem londyńskiego cechu krawieckiego, a z zamiłowaniem historykiem i kartografem. Jego pierwsza praca *The History of Great Britaniae under the Conquest of the Romans, Saxsons, Danes and Normans...from Julius Caesar to... King James* (1611) nie była oryginalna, była raczej kompilacją prac Bacona (charakterystyka panowania Henryka VII) i innych historyków wcześniejszych, skopiował także w dużej mierze *Life of Wolsey* George’a Cavendisha, nie podając nazwiska jego autora. Początkowo planowana jako kontynuacja wcześniej wydanego przez Speeda atlasu Wysp Brytyjskich. Nie jest to wszakże bezwartościowa kompilacja, partie końcowe dotyczące Marii Krzawej i Elżbiety I są oryginalnym dziełem Speeda, a sama kronika cieszyła się popytnością i uznaniem czytelników i historyków.

Wartościowszym wkładem Speeda do geografii historycznej były jego zainteresowania kartograficzne¹. W 1611 r. opracował wspomniany zbiór 54 map Anglii i Walii pt. *Theatre of the Empire of Great Britain*, a w 1631 r. opublikował dyletancki opis świata pt. *A prospect of the most famous parts of the world viz (sic!) Asia, Affrica, Europe, America*, zaś w 1676 r. został wydany jego opis Wielkiej Brytanii, gdzie w formie aneksu zamieścił informacje o wybranych miejscach w Europie. Podaje on rzeczywiste położenie geograficzne także naszego kraju, naszych sąsiadów oraz przedstawia krótki jego opis. Nie wnosi wszakże niczego nowego stąd też ograniczam się do jego zasygnalizowania.

Mało znanym i jeszcze mniej wykorzystywanym źródłem do okresu wczesnych Tudorów jest biografia i opis panowania Henryka IV, którą pozostawił znawca lite-

¹ J. Speed, *A prospect of the most famous parts of the world viz (sic!) Asia, Affrica, Europe, America*, London 1631; też: *Mr John Speed's Theatre of the Empire of Great Britain persecuting an exact Geography of the Kingdomes of England and Scotland, Ireland and the Islas adjoyning: As also and the Shires, Hundreds, Cities, and Shire-Towns within the Kingdom of England and Principality of Wales wit a Chronology of the Civil Wars in England and Ireland. Together with a Prospects of the most famous of the World viz Asia, Africa, Europe, America, with these Empires and Kingdomes therain contained viz Grecia, Roman Empire, Germany, Bohemia, France, Belgia, Spain, Italy, Hungary, Denemarke, Poland, Persia, Turkish Empire, Kingdom of China, Tartaria, Summer Island etc.*, London 1676.

ratury klasycznej Sir John **Hayward** (1560-1627). *The Life and Reign of King Henry IV* zadedykował księciu Essexowi osadzonemu przez Elżbietę I w Tower. Wzorował ją na Tacycie, ale praca Haywarda, wykraczająca poza ramy chronologiczne zakreślone w tytule jest czymś więcej niż kronikarskim zapisem i stanowi obok prac Polidora Vergila i *Ryszarda III* Thomasa Morusa pomost pomiędzy angielskim piarstwem średniowiecznym a nowożytną historiografią angielską. Hayward poprzedził ją głęboką kwerendą źródłową, ujawniając wiele nieznanych źródeł z czasów od Wilhelma I do Edwarda VI i nadał swemu dziełu doskonałą humanistyczną formę literacką. Praca ta zawiodła Haywarda przed sąd, ponieważ Elżbietę I zaniepokoiły aluzje polityczne w dedykacji dla Essexu. Hayward trafił do Tower pod zarzutem współudziału w spisku na królową. Bronił go sam sir Francis Bacon, pytając co można zarzucić Haywardowi – odpowiadając na własne pytanie: „najwyżej plagiat z Tacyta”. Z więzienia zwolnił go dopiero Jakub I.

Filozof Sir Francis **Bacon** (22 I 1561-9 IV 1626) był ostatnim z historyków elżbietańskich i pozytywnie zapisał się w angielskiej historiografii przełomu XVI/XVII w. Można go uważać za „ucznią” Machiavellego i Guicciardiniego, bowiem znał doskonale ich twórczość i wzorował się na stylu i rozumieniu celów historii. Jego ojciec był lordem strażnikiem wielkiej pieczęci – odpowiednikiem kanclerza. Francis Bacon studiował w Cambridge i Paryżu, a po śmierci ojca powrócił do Londynu i kontynuował naukę w szkole prawniczej Gray’s Inn. W 1582 r. został adwokatem, a w 2 lata później członkiem parlamentu, jednak początkowo nie zrobił kariery politycznej. Dzięki protekcji i wsparciu finansowemu earla Essexu znalazł się w orbicie dworu elżbietańskiego pełniąc różne pomniejszych funkcje prawnicze. Dopiero w 1600 r. został doradcą Elżbiety I, a podczas procesu swojego byłego protektora, Roberta Devereux, earla Essexu Bacon sformułował oskarżenie o szpiegostwo i zdradę stanu, posyłając go pod katowski miecz (25 II 1601). Tłumaczył się potem, że wypełniał spoczywający na nim obowiązek służenia królowej. Po objęciu tronu przez Jakuba I, Bacon usilnie zabiegał o łaski królewskie zasypując listami wpływowych polityków, którzy mogliby go rekomendować nowemu monarsze. Wystąpił przeciwko zwolennikowi rządów parlamentarnych Edwardowi Coke’owi, broniąc prerogatyw monarszych Jakuba I, który zdradzał „ciągoty” ku absolutystycznej formie rządów. Jakub dał im wyraz m. in. w niewielkiej rozprawie pt. *Basilicon Doron* (*Prawa boskie*) opublikowanej jeszcze w 1598 r. Dopiero w 1618 r. doczekał się Bacon królewskiego uznania otrzymując stanowisko lorda kanclerza i tytuł barona Verulam. W dwa lata później został wicehrabią Saint Albans. Wkrótce potem został oskarżony o korupcję i w 1621 r. pozbawiony stanowiska, skazany na kolosalną grzywnę 40 tysięcy funtów i osadzony w więzieniu. Po kilku dniach król go ułaskawił i darował mu grzywnę. Osiadł wówczas w swej posiadłości i poświęcił się piarstwu. Zmarł po eksperymencie jaki sam przeprowadził na sobie. Pracując nad rozwiązaniem problemu konserwowania żywności, niezwykle istotny dla marynarki angielskiej, skonsumował kurczaka nadzianego śniegiem. Więcej już nie eksperymentował.

Jakkolwiek najważniejsze osiągnięcia naukowe zanotował w dziedzinie filozofii nauki i metodologii badań naukowych (metoda indukcyjna), co zawarł w swym

największym dziele *Novum Organum*, to nas interesować będą jego dokonania w dziedzinie historiografii. A takowe miał także na swym koncie. Prowadząc badania nad klasyfikacją nauk, którą przedstawił w *The Advancement of Learning* (1605), przerobionej pod koniec życia i wydanej w 1623 r. jako *De dignitate et augmentis scientiarum* musiał siłą rzeczy zająć się metodologicznymi problemami i celami historii. Popularyzował w nich rolę indukcji, także w badaniach historycznych, a tę rozumiał jako wyprowadzanie wszelkiego wniosku historycznego przede wszystkim z wiedzy źródłowej i obserwacji, negując tym samym wartość rozważań ogólnych. Twierdził, iż historia ma charakter pamięciowy i jej zadaniem jest rekonstrukcja przeszłości jako środka poznania służącego samej historii jako nauce. To z kolei implikowało tezę, iż historyczny proces poznawczy o charakterze sensualnym może prowadzić do zafałszowań jego efektów ponieważ zmysły ludzkie mogą ulegać różnym złudzeniom, które nazwał „idolami”. Sformułował trzy takie „idole” (czyli złudzenia): *idola fori* – stawianie równości w pojmowaniu słów i rzeczy; *idola theatri* – uleganie doktrynalnym wpływom zewnętrznym i *idola specus* – indywidualne przeświadczenia wynikające np. ze sposobu wychowania, światopoglądu, doświadczeń życiowych, mogące prowadzić do mimowolnych zafałszowań procesu poznawczego. Z dzieł czysto historycznych Bacona należy wymienić apologię Elżbiety I Tudor *In felicem memoriam Elizabethae* (1607) i jego główne osiągnięcie historiograficzne *The history of the Reigne of King Henry the Seventh* (1622). Było to dzieło doskonałe pod względem konstrukcyjnym i narracyjnym i utrzymane w filozoficznym tonie, ale pod względem historycznym dalekie od optimum. Do czasów Bacona historia jako rekonstrukcja przeszłości i jej opis miały charakter wysoce subiektywny; Bacon był tego świadom, ale sam starał się tak precyzować fakty, często je naginając by nie mogły być kwestionowane i by ich interpretowanie dawało jednoznaczny efekt. Jego różne pomysły natury metodologicznej i interpretacyjnej zostały ostro skrytykowane przez późniejszych historyków, głównie przez Amerykanina Johna Williama Drapera. Zarzucano mu, że instrumentalnie traktował źródła historyczne przystosowując je i zmieniając tak by pasowały do jego historiozoficznych koncepcji i wymagań dyktowanych przez jego filozoficzne poglądy. Być może jest w tym ziarno prawdy, ale trzeba podkreślić, iż Bacon w dziejach widział nie tylko proste następstwo czasowe, lecz szukał w nich głębokiego sensu ludzkiej egzystencji. Najistotniejszym, w historycznym piśarstwie Bacona, było przekonanie, że „jesteśmy rezultatem starożytności” i jasno wyrażona myśl, że pomiędzy nowożytną Europą a starożytnością istniała nierozzerwalna ciągłość kulturowa i przyczynowo-skutkowa. Równie ważne dla Bacona było intelektualne pojmowanie historii, a z tego wysnuł wniosek, że ster polityczny powinni sprawować intelektualiści². Bacon teoretycznie rozważał to co dawno zdezawuowali starożytni Grecy, którzy jednak na rządach filozofów poznali się najszybciej i rozgonili ich na cztery wiatry. Nawet „żelazny kanclerz Bismarck” był mądrzejszy mówiąc: „Fünf

² Bacon akcentował to nawet mocniej niż Pascal. Szerzej na temat idei pojmowania historii przez Bacona pisał P. Smith, *A History of Modern Culture*, t. I, Holt 1930, s. 255 i n.

und zwanzig Profesoren, der Heimat du bist verloren” i tylko Polacy przećwiczyli to w końcu XX w. z gorszym skutkiem niż w starożytnej Grecji. Zawsze byliśmy niedowiarkami, nie potrafiąc się uczyć także na cudzych błędach.

Niestety Bacon był tylko teoretykiem, ale gdy przyszło co do czego nie potrafił zastosować swych założeń teoretycznych w praktyce „produkując” dziełka historyczne miernej wartości, powierzchowne i bezkrytyczne w warstwie źródłowej. Jakkolwiek sam w swych rozważaniach filozoficzno-metodologicznych odniesionych do nauki historycznej wyeliminował możliwość przepowiadania przez historyków przyszłych zdarzeń, to kolejny raz nie był konsekwentny i w dziele *Nova Atlantis* podjął próbę wyobrażenia przyszłego idealnego społeczeństwa rządzonego przez uczonych zgromadzonych w „Pałacu Salomona”.

Nowa epoka w dziejach Anglii jest równoznaczna z nowymi trendami w historiografii angielskiej, co nie znaczy iż wystąpiły one 24 marca 1603 r., czyli w momencie śmierci Elżbiety I. We wczesnym okresie panowania Jakuba I pisali jeszcze literaci i historycy, których rozwój nastąpił w czasach elżbietańskich. Jednak czasy tudorskich annalistów i kronikarzy piszących z silnym akcentem narodowym, a nawet w duchu nacjonalistycznym, zaczynają przechodzić do przeszłości. W czasach panowania Jakuba I w historiografii angielskiej zaszły istotne zmiany, mimo że epoka Stuartów w kulturze angielskiej była bogatsza w dokonania literackie niż w historiograficzne³. Historiografia okresu Stuartów dostrzega wspólnotę Wysp Brytyjskich w duchu, Johna Majora, który już wcześniej propagował unię angielsko-szkocką. Ale przede wszystkim zdominowały ją problemy wielkiego konfliktu pomiędzy parlamentem a monarchią, zapoczątkowane przez samego Jakuba I, który w dwu pracach: *The true Law of Free Monarchies* – opublikowanej anonimowo w 1598 r. i *Basilicon Doron* (znana bardziej jako *Divine rights*), wydana w 1599 r. (niektórzy uważają, że faktycznym ich autorem był pisarz polityczny włoskiego pochodzenia, sekretarz królewski Alberico Gentile), wyłożył swe absolutystyczne poglądy na władzę monarcha. Obie książki rozesłał europejskim monarchom i próbował przeprowadzić zamach na prerogatywy parlamentu. Jeszcze dalej poszedł tą drogą jego syn Karol I, dla którego ta rozgrywka ze społeczeństwem reprezentowanym przez parlament skończyła się skróceniem o głowę i wyniesieniem do władzy Olivera Cromwella.

Inną ważną zmianą w angielskiej historiografii tego okresu było pojawienie się ideologii purytańskiej i jej następstw. Termin „purytanizm” pojawił się w czasach panowania Karola I a jego sens jest wieloznaczny. Może być traktowany w wymiarze religijnym i politycznym. Początkowo miał konotację polityczną i stosowany był dla oznaczenia, że użyje tu języka matematyki, „zbioru” przeciwników monarchii, a więc: opozycyjnych członków parlamentu, independentów, lewellerów, republikanów. W 1622 r. tak charakteryzował purytanina ówczesny poeta:

Purytanin – ten kto wprzód myśli, mówi potem
i jest parlamentu stronnikiem.

³ Dokładnego zestawienia historiografii okresu Stuartów dokonał G. D a v i s w *Bibliography of British History: Stuart Period, 1603-1714*, wyd. w Oksfordzie w 1928 r.

Jest ponad wszystko życia swego podmiotem,
A nie niewolnikiem⁴.

Z czasem, gdy wyróżnik polityczny stracił rację bytu, zdominowany został przez konotację religijną i oznacza ruch religijno-polityczny dążący do oczyszczenia Kościoła anglikańskiego z pozostałości katolicyzmu (m. in. likwidacja hierarchii, liturgii itp.) i przywrócenia mu czystości doktrynalnej na wzór pierwszych gmin chrześcijańskich oraz uniezależnienia Kościoła od władzy monarszej. W sferze etycznej głosił surowość obyczajów i zasad, którymi w życiu powinien się kierować chrześcijanin; ograniczenie rozrywek i prostotę życia. Postawa purytańska będzie widoczna u wielu historyków brytyjskich i będzie miała bardzo istotny wpływ na ich sposób widzenia przeszłości i jej opisywania, a w każdym razie będzie dostrzegalne bardzo wyraźne rozgraniczenie metodologiczne pomiędzy historykami opcji purytańskiej i pozostałymi. Rewolucja purytańska dokona bardzo ostrego podziału także wśród historyków, na zwolenników monarchii i parlamentu, a to będzie rzutowało na ich interpretację zdarzeń i instrumentalne traktowanie historiografii. Historiografia o purytańskim wydzwisku zaczyna się pojawiać już około 1625 r., ale nie miała ona „wielkich” przedstawicieli w rodzaju rojalisty Clarendona.

Historykiem, który spinał dwie epoki historyczne w dziejach Anglii: epokę Tudorów i nowy okres Stuartów był biskup i historyk Godwin **Francis** (1562-1633). Pierwszy w literaturze angielskiej, a może nawet światowej, nie licząc greckiego mitu o Faetonie, autor utworu science fiction – o wyprawie kosmicznej pt. *The Man in the Moone: or a Discourse of a Voyage Thither by Domingo Gonsales, The Speedy Messenger* (1638). Jego powieść cieszyła się wielkim powodzeniem, była tłumaczona na wiele języków i przez następne stulecie miała co najmniej 20 wydań w różnych krajach. Francis, po studiach w Oksfordzie został duchownym, awansując w 1601 r. na biskupi stolec w Landaf. Jego dokonania historiograficzne to: *De Praesulibus Angliae* z 1601 r. przetłumaczone przez samego autora jako: *A Catalogue of the Bishops of England* – zwięzłe studium biograficzne oraz *Rerum Anglicarum, Henrico VIII, Edwardo VI, et Maria regnantibus* (1616), przetłumaczone na angielski w 1630 r. Ta ostatnia praca jest kroniką reformacji angielskiej spisana z pozycji purytańskich, chociaż należy przyznać eminencji na plus, że starał się zachować przynajmniej pozory bezstronności.

Za historyka epoki Stuartów należy uznać Edmunda **Boltona** (Boulton, 1575-1633), poetę i historyka spokrewnionego z książęcym rodem Buckingham. Studiował w Trinity Hall a potem w Inner Temple w Cambridge i interesował się teoretycznymi problemami pisarstwa historycznego. W 1618 r. opublikował rozprawę pt. *Hypercritica, or a rule of judgement for writing or reading our Historians*, w którym podsumował poglądy i poddał krytyce pisarstwo historyków angielskich piszących po łacinie:

„Chrześcijańscy autorzy – pisał – idą na łatwiznę zonglując przyczynami wydarzeń i odwołując się do woli Boga, a zapominają generalnie o poinformowaniu swe-

⁴ *Stuart Tracts, 1603-1693*, wyd. C.H. Firth, Westminster 1903, s. 238. Tłum E. A. Mierzwa.

go czytelnika w najnormalniejszy sposób o przebiegu spraw ludzkich i tym samym okaleczają własną narrację”.

W 1617 r. zaproponował Jakubowi I utworzenie Królewskiej Akademii, która byłaby ekskluzywnym towarzystwem brytyjskich uczonych i miałyby skupiać 84 wytypowanych przez Boltona przedstawicieli brytyjskiej elity umysłowej, a więc uczonych, poetów, literatów i filozofów. Jakub I entuzjastycznie przyjął propozycje Boltona, ale sprawa rozbiła się jak zwykle o pieniądze. Bolton był autorem biografii Henryka II, która została włączona do kroniki J. Speeda oraz za namową Bena Jonsona przystąpił do pracy nad wielkim dziełem pt. *Chronolohiogal Annales*. Same mapy kosztowały fortunę, ocenia się, że wykonanie miedziorytów do *Chronolohiogal Annales* pochłonęło ogromną wówczas kwotę 3-4 tys. funtów szterlingów⁵. Dzieło nie zostało ukończone. Bolton interesował się także historią swoich czasów pisząc *Commentaries Roial Comprehending the end of King James, & begining of Hing Charles*, które przynoszą nieco interesujących szczegółów o panowaniu pierwszych Stuartów. W jego dorobku znajduje się także mniej wartościowa historia *Nero Caesar* (1624).

Jednym z dziejopisów okresu pierwszych Stuartów był absolwent Oksfordu, Edward **Herbert**, Lord of Cherbury (3 III 1583-5 VIII 1648), żołnierz, dyplomata, filozof (ojciec angielskiego deizmu), historyk, przyjaciel Bena Jonsona i księcia Buckingham, faworyta Karola I. W latach 1608-1617 walczył w Holandii, podróżował po Francji i Włoszech. Przez 5 lat był ambasadorem w Paryżu, za co otrzymał tytuł para Anglii i Irlandii. We Francji opublikował traktat filozoficzny *De Veritate* – propagując religię naturalną, w której kładł akcent na trzy elementy: 1) istnienie Boga, 2) jego moc nagradzania i karania postępków ludzkich i 3) obowiązek oddawania Mu czci moralnym postępowaniem, a za kryterium prawdy uznając powszechną zgodę. Idee zawarte w *De Veritate* rozbudował w kolejnych traktatach filozoficznych: *De Causis Errorum* i w *De Religione Laici* oraz w *De Religione Gentilum*. Podczas rewolucji purytańskiej zachował neutralność, próbując bronić swych posiadłości skonfiskowanych przez parlament. Lord Herbert w latach 1632-1645 pracował nad *Life and Raigne of King Henry VIII* (1648). Pisząc wiek później niż żył Henryk VIII, korzystał z kronik i oryginalnych dokumentów z czasów drugiego z Tudorów studiując je niezwykle uważnie i robiąc z nich właściwy dla dobrego historyka użytek, dzięki czemu opracował krytyczną i pełną biografię monarchy, ale napisał ją stylem mającym wprawdzie duże ambicje ale niewiele walorów literackich. Oprócz żywota Henryka VIII napisał cenioną *Autobiography*, ale doprowadził ją tylko do 1624 r.⁶ Jest to spisany, w stylu falstaffowskim, wizerunek początków XVII w. pełen próżności, napuszonej etykiety, opisów pojedynków itp. Herbert pisze m. in. o swym pojedynku z ks. Lyonu w 1618 r. gdy był ambasadorem w Paryżu. Autor nie zapomina także o ważnych i poważnych problemach tego okresu dając doskonały obraz stanu i sposobu ówczesnej edukacji, swojego paryskiego am-

⁵ Oceaniczny statek handlowy można było zbudować wówczas i wyposażyć za połowę tej kwoty.

⁶ Wydał ją Sidney Lee w Londynie w 1886 r. pt. *The Autobiography of Edward, Lord Herbert of Cherbury, with Introduction... and a Continuation of the Life*.

basadorowania a także ówczesnego życia codziennego. Był też autorem paru innych prac historycznych, m. in.: *The Expedition to the Isle of Rhé* (1656), a *Occasional Verses* (1665) świadczą o jego oryginalnym talencie i poetyckich uzdolnieniach.

Sir Simonds D'Ewes (1602-1650) był wykształconym miłośnikiem starożytności a politykiem z zainteresowań i z zawodu. Pozostawił nieukończoną *A General History of Great Britain from the First Inhabitant to the Present Times. Drawn Especially Out Records and Other Abstruse and Exotic Monuments, for Reformation of all the Chronicles and Histories of This Kind yet Extant, which will require several volumes*⁷. W początkowym zamyśle autora miała to być historia Wielkiej Brytanii, a w rzeczywistości jest to rodzaj rozbudowanej autobiografii. Mimo iż spędził około 20 lat na gromadzeniu materiałów, a dalsze 20 lat na opisaniu tego czego był świadkiem to zarzucił pierwotny pomysł napisania „wielkiej” historii, co tłumaczył we wstępie:

„Sądzę, że moja praca byłaby zbytnim uproszczeniem a mój sposób widzenia świata trudnym do społecznego zaakceptowania”.

Autobiografia D'Ewes'a jest chronologicznym zapisem wydarzeń jakie miały miejsce w Anglii w latach 1615-1636, sporządzonym przez gentlemana o purytańskich poglądach, który wykorzystał nie tylko własne doświadczenia ale i pamiętniki różnych osób. D'Ewes był członkiem parlamentu w 1642 r. i działał na rzecz pojednania króla z parlamentem. Jego wartościowszym osiągnięciem historiograficznym, jeśli oceniać będziemy jego pisarstwo z punktu widzenia przydatności dla współczesnego badacza, jest wydawnictwo źródłowe *The Journals of the Parliaments during the Reign of Queen Elizabeth* opublikowane pośmiertnie w 1682 r., o którym pisał:

„[zamieściłem tam – E.A.M.] wielką część mojej kolekcji [dokumentów – E.A.M.], która będzie bardziej użyteczna dla historii Wielkiej Brytanii, niż to było uprzednio moim zamierzeniem”.

Zaś w Harleyan Collection British Museum znajduje się inna niepublikowana część zbioru D'Ewes'a *Great Britain's Strengh and Weaknes* – doskonałe źródło do dziejów Długiego Parlamentu.

Rewolucja purytańska i republika. Z czasów Olivera Cromwella trudno wskazać chociażby jedno wybitne dzieło historyczne, które by wyszło spod „purykańskiego” pióra, jeśli pominiemy różne „wrzaskliwe” i tendencyjne, a przy tym pozbawione naukowej podstawy „historie” i zwykłe propagandowe „produkcje”. Z tych, którzy zajmowali się badaniami historycznymi w okresie republiki i po restauracji Stuartów należy wymienić Williama Dugdale (1605-1686) autora poczytnej *Monasticon Anglicanum: sive, Pandectae Coenobiorum, Benedictinorum, Cluniacensium, Cisterciensium, Carthusianorum a primordiis ad eorum usque dissolutionem*, wydaną w trzech tomach przez R. Dodswortha i Sir W. Dugdale w latach 1655-1657. Następnie Dugdale rozpoczął pracę nad słownikiem biograficznym szlachty i arystokracji angielskiej *The Baronage of England*, oraz *The Antiquities of Warwickshire* (1656). Ta ostatnia stała się modelową publikacją dla późniejszej hi-

⁷ Wydał ją J.O. Halliwell jako *The Autobiography and Correspondence of Sir Simonds D'Ewes during the Reigns of James I and Charles I*, t. 1-2, London 1845.

storii angielskich hrabstw i historii regionalnej. Dzięki protekcji Thomasa, earla of Arundel, który stworzył mu warunki do pracy i otworzył dostęp do dokumentów, w 1660 r. Dugdale został mianowany „Norroy King of Arms” co dało mu władzę nad północnymi hrabstwami nad rzeką Trent. Wizytując często owe hrabstwa w latach 1662-1670 zebrał olbrzymi materiał genealogiczny, który posłużył mu do przygotowania i opublikowania w 1675-1676 r. ostatecznej wersji *The Baronage of England*. Za zasługi dla Anglii w 1677 r. otrzymał z rąk Karola II tytuł rycerski, a przed śmiercią zdołał jeszcze napisać *Autobiografię*, którą doprowadził do 1678 roku. Pisał ciekawie, ale mechanicznie i bezkrytycznie przepisywał źródła, nie zawsze wiarygodne, a często wręcz zafalszowane, co obniża wartość jego dorobku.

Pisząc o historiografii brytyjskiej okresu rewolucji, należy wymienić dzieło kapelana naczelnego dowódcy armii parlamentu Sir Thomasa Fairfaksa, Joshuy **Sprigge** (1618-1684) *Anglia Rediviva, England's Recovery: Being the History of the Motions, Actions, and Successes of the Army under the Immediate Conduct of His Excellency, Sir Thomas Fairfax*. Praca oparta na licznych wypisach źródłowych, głównie na korespondencji Fairfaksa i Cromwella, tekstach traktatowych i dokumentach państwowych jest bez wątpienia pierwszoplanowym źródłem dla rekonstrukcji działań militarnych w okresie wojny domowej w Anglii. Jakkolwiek trudno oczekiwać od Sprigge, który Boga uczynił wodzem i źródłem zwycięstwa purytańskiej armii, by był obiektywnym w swych sądach, to bez wątpienia jego przekaz ma niepodważalną wartość poznawczą.

Memoirs of Colonel Hutchinson (1806) napisała żona pułkownika, pani **Hutchinson** chcąc ocalić dla potomnych pamięć i dokonania męża. Są one obrazem życia rodziny purytańskiej i czynów purytańskiego szlachcica. Najwartościowszym fragmentem pamiętników jest opis wojny domowej w hrabstwie Nottingham, spisany na podstawie opowieści pułkownika. Sam pułkownik nie był eksponowanym oficerem, ale był pełnym entuzjazmu, oddanym dla sprawy parlamentu żołnierzem i religijnym fanatykiem. Fanatyzmem zgrzeszyła także pani Hutchinson. Ta ostatnia cecha powinna natychmiast zaalarmować każdego historyka, który będzie miał do czynienia z pisarstwem fanatyka i skłonić go do wnikliwej i krytycznej analizy takiego „źródła”. Mimo owego fanatyzmu autorka wykazała dużo zdrowego rozsądku w akapitach mówiących o zdarzeniach, których była świadkiem, a to jest wystarczająca rekomendacja by jej pamiętnik traktować jako godne uwagi, ale wymagające krytycyzmu, źródło historyczne swoich czasów.

Wspólną cechą ówczesnego pamiętnikarstwa angielskiego jest to, że w mniejszym stopniu są odbiciem osobistych refleksji autorów, a większym stopniu prezentują stanowisko tej z walczących stron, której sympatykiem lub członkiem był piszący pamiętnik. Z pamiętników okresu wojny domowej na zainteresowanie zasługują także inne: *Short Memorials* – dowódcy sił parlamentu Sir Thomasa Fairfaksa, *Memoirs* – Denzila Lorda Holles, prezbiteriańskiego przywódcy parlamentarnego, *Memorials* – Bulstrode Whitelocka i E. Ludlowa – *Memoirs*⁸.

⁸ Większość pamiętników tego okresu została wydana przez F.B. Maseresa pt. *Select Tracts Relating to the Civil Wars in England in the Reign of King Charles the First*, t. 1-2, London 1815.

Pamiętnik Sir Thomasa **Fairfaxa** (1612-1671) faktycznego zwycięzcy wojsk parlamentu, chociaż przypisuje się ową zasługę Oliverowi Cromwellowi (Fairfax był dowódcą „żelaznobokich” i odniósł kilka zwycięstw o strategicznym znaczeniu, m.in. pod Marston Moor, Naseby i Maidstone) pozostawił fascynujące wspomnienia, naświetlające różnorodność frakcji i interesów w ówczesnym parlamencie i w armii, umożliwiając późniejszym historykom analizę tamtejszej walki o władzę w Anglii. Fairfax, który odmówił współpracy z komisją orzekającą karę śmierci dla Karola I, a potem wraz z generałem G. Monckiem wystosował apel do przebywającego w Bredzie Karola II o powrót do Anglii i objęcie tronu, wycofał się z życia politycznego na znak protestu przeciwko zbezczeszczeniu zwłok Cromwella dokonanego na rozkaz Karola II. Wówczas napisał dwie autobiograficzne prace, krótszą: *A Short Memorial of the Northern Actions in which I was engaged during the War there, from the year 1642 to the year 1644* – traktującą o kampanii w Yorkshire i bardziej rozbudowaną, mimo skromnego tytułu *Short Memorials of some things to be cleared during my Command in the Army* prezentującą biografię Fairfaxa od momentu otrzymania szlifów generalskich. Obydwie zostały opublikowane dopiero w 1699 r., a następnie przedrukowane w cytowanych w przypisach *Tracts...* przez F.B. Maseres’a. Fairfax dał w nich wyraz swej odrazie dla gwałtów i bronił armii i parlamentu przed obarczaniem winą za śmierć Karola I, zrzucając pełną odpowiedzialność na Cromwella, Iretona i tzw. Komitet Agitatorów, który zażądał wyroku skazującego. Mimo dużej dozy subiektywizmu i eksponowania własnej osoby, obydwie prace, napisane klarownie, bez unikania trudnych momentów, są wiarygodnymi źródłami do dziejów wojny domowej.

Bulstrode **Whitelock** jest autorem obszernej historii wojny domowej pt. *Memorials of the english Affairs from the Beginning of the Reign of Charles the First to the King Charles the Second His Happy Restauration* (1682). Whitelock był znawcą prawa konstytucyjnego, a w młodości zdradzał zainteresowania naukowe. Próżny egotyk, zmienny pod wpływem okoliczności, erudyta, znawca historii i klasycznej literatury. Te cechy jego charakteru powodowały, że nie był fanatykiem. Członek cromwellowskiej Council of State, „polityczna chorągiewka”, po restauracji Stuartów zmienił polityczny front o 180°, próbującą zaskarbić sobie łaskę Karola II; to powinno budzić ostrożność w ocenie jego memuarów, do których włączył wiele materiału źródłowego, co utrudnia jednoznaczną kwalifikację jako gatunku literackiego.

Zupełnie innego pokroju człowiekiem niż Whitelock był Edmund **Ludlow** (1617-1692), jeden z najbardziej popularnych i czytanych angielskich pamiętnikarzy XVII w. Jest autorem *Memoirs of Edmund Ludlow, Lieutenant-General of the Horse in Army of the Commonwealth of England 1625-1672*. Po restauracji Stuartów, będąc z przekonania republikaninem, znalazł się na wygnaniu w Szwajcarii, gdzie w latach 1663-1673 spisywał swoje memuary. W początkowym okresie rewolucji nie był eksponowanym politykiem ani żołnierzem, dopiero od roku 1646, kiedy został członkiem parlamentu datuje się rozkwit jego politycznej i wojskowej kariery. W latach 1650-1652 był gubernatorem Irlandii, ale będąc podejrzliwie nastawionym wobec Olivera Crowella za jego wygórowane ambicje i nieszczerłość

intencji został odsunięty od wpływu na władzę. Uważał, iż Cromwell dąży do odbudowania systemu, przeciwko któremu wystąpił parlament i jego zwolennicy w 1642 r. Pierwszoplanową rolę w państwie zaczął odgrywać dopiero w ostatniej fazie działalności Długiego Parlamentu podczas protektoratu Ryszarda Cromwella. Mając znaczne wpływy w armii usiłował nie dopuścić do objęcia tronu przez Karola II w 1660 r. Po restauracji za jego głowę wyznaczono 300 funtów nagrody, Ludlow musiał się ukrywać, a w sierpniu 1660 r. zbiegł do Francji.

Na podkreślenie zasługuje fakt, iż Ludlow w Szwajcarii nie miał dostępu do materiałów archiwalnych i dokumentów, musiał polegać wyłącznie na własnej pamięci. Stąd w jego wspomnieniach jest wiele nieścisłości chronologicznych, to fakt, ale mimo zacierania się szczegółów w pamięci, mimo zgorzknienia wywołanego wygnaniem, jego pamiętniki są obiektywne w ocenie politycznych przeciwników i procesów jakie zaszły w Anglii w okresie rewolucji purytańskiej. *Pamiętniki* Ludlowa mają wielką wartość źródłową dla dziejów militarnych, a szczególnie dla rekonstrukcji rozgrywki pomiędzy armią a parlamentem w ostatniej fazie istnienia republiki.

Solidnym dziełem historycznym i w miarę bezstronnym jest *The Church History of Britain*, Thomasa Fullera (1608-1661) uczonego z Cambridge, wyznaczonego przez swego wuja biskupa Salisbury w 1634 r. na rektora szkoły w Board Windson w Dorset, wydana w 1655 r. dzięki ofiarnej pomocy przyjaciół i darczyńców. Po restauracji Stuartów został kapelanem Karola II, a w rok później opublikował pracę pt. *History of the Worthies of England*, uważaną za pierwowzór narodowego słownika biograficznego, a która cieszyła się niezwykłą popularnością. Tą pracą zapoczątkował Fuller serię publikacji kontynuowaną do dziś, której najwybitniejszym osiągnięciem jest kilkudziesięciotomowy *Dictionary of National Biography*.

Podobną w charakterze, ale bardziej zbliżoną do współczesnych wydawnictw słownikowych typu *Who's Who* dwutomową pracę zawierającą wykaz pisarzy i eklezjastów – absolwentów uniwersytetu oksfordzkiego na podstawie materiałów zebranych przez Johna Aubre'a (zob. niżej), a rozszerzonych o krótkie notki biograficzne, opublikował w latach 1691-1692 Anthony Wood (1632-1695) pt. *Athenae Oxonienses*. Wood osiadł na stałe w Oxfordzie w 1660 r. i wkrótce stał się miejscowym notabłem, znanym kolekcjonerem i wydawcą.

Historia Kościoła była przedmiotem studiów, poza Fullerem, Wiliama Cave (1637-1713), wydawcy *Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria*, którą doprowadził do początków XIV w. Kontynuował ową problematykę Henry Wharton (1664-1694) w *Anglia Sacra*. Purytański punkt widzenia na dzieje i rolę angielskiego parlamentu w latach 1618–1649 przedstawił asystent urzędnika Izby Gmin, późniejszy sekretarz lorda Fairfaxesa, John Rushworth pt. *Historical Collections of Private Passages of State, Weighty Matters of Law, Remarkable Proceedings in Five Parliaments*. Podjął się tego zadania jak sam pisze, ponieważ:

„byłoby niemożliwe dla kogokolwiek po latach dotarcie do prawdziwej historii gdyby chciał polegać na pamfletach drukowanych współcześnie, które wychodzą drukiem bez jakiegokolwiek kontroli”.

Cechą znaną historiografii angielskiej XVII w. jest także to, że zajmowali

się nią wybitni politycy. Jednym z nich był Edward **Hyde**, earl of **Clarendon** (18 II 1609-9 XII 1674), pochodzący ze starego arystokratycznego rodu z Cheshire mąż stanu, jako jeden z nielicznych obok Camdena, G. Burneta i Sir Williama Temple zajmował się historią *sui temporum*, czyli historią współczesną. W dodatku Hyde nie tylko spisywał historię sobie współczesną, ale jako wysoki urzędnik i polityk ją współtworzył. Bywa określany mianem historyka rewolucji purytańskiej i jedynym znakomitym kronikarzem okresu Stuartów. Studiował w Oksfordzie, a następnie ukończył londyńską szkołę prawniczą Middle Temple. Z pomocą teścia, Sir Thomasa Aylesbury'ego, wysoko usytuowanego w hierarchii londyńskiej palestry, młody Hyde robił szybką karierę prawniczą, stając na czele archiwum sądowego prawa zwyczajowego. Jednocześnie parając się literaturą stał się popularny w kręgach literackich i filozoficznych Londynu, a do jego przyjaciół zaliczali się w tym okresie dramatopisarz Ben Jonson, prawnik i uczony John Selden oraz polityk, mąż stanu w czasach Karola I, lord Falkland i inni wybitniejsi literaci tamtej epoki. Był także faworytem arcybiskupa Lauda.

W 1628 r. Hyde został deputowanym tzw. Krótkiego Parlamentu, stając się jedną z ważniejszych osobistości angielskiego życia politycznego, a od 1640 r. uczestniczył w pracach Długiego Parlamentu. Tu stanął w szeregach zwolenników parlamentu w konflikcie z Karolem I, krytykując nadużywanie należnych monarsze prerogatyw; przyczynił się do likwidacji represyjnych sądów i komisji królewskich, ale był przy tym zwolennikiem umiarkowania i opowiadał się za pozostawieniem królowi prawa do decydowania o składzie gabinetu rządzącego i prawa do doboru doradców. W 1643 r. z nominacji Karola I stanął na czele ministerstwa skarbu. Pracując nad zmianą prawa o ogradzaniach zetknął się z Oliverem Cromwellem, którego określił jako porywczego i bezczelnego prostaka. Hyde sprzeciwił się wyrokowi śmierci wydanego na królewskiego doradcę i faworyta earla Strafforda, protestował przeciwko zniesieniu episkopalizmu w Kościele anglikańskim.

Gdy w 1641 r. konflikt pomiędzy koroną a parlamentem doszedł do granicy, po przekroczeniu której nie było już żadnej szansy na zachowanie *status quo* a wybuch rewolucji był już tylko kwestią czasu, Hyde zdecydował się potajemnie współpracować z koroną, stając się sekretnym doradcą królewskim. Król wbrew radom Hyde zdecydował się aresztować przywódców parlamentu wypowiadając tym samym parlamentowi wojnę. W końcu maja 1642 r. Hyde opuścił Londyn i udał się do królewskiego obozu w Yorku, co zostało z oburzeniem przyjęte w szeregach parlamentarnych. Hyde ograniczył się jedynie do udzielania królowi rad w kwestiach finansowych próbując ograniczać zapędy wojskowych, ale nigdy nie uczestniczył z bronią w rękę w toczącym się konflikcie. Stało się to m. in. za sprawą samego Karola I, który miał dosyć kunktatorstwa i ostrożności swego doradcy, mianował go zatem opiekunem ks. Walii, późniejszego Karola II i w marcu 1645 r. wysłał wraz z synem na wyspę Jersey, by uchronić następcę tronu od konsekwencji toczącej się wojny. Tam Hyde rozpoczął pracę nad *History of the Rebellion and Civil Wars in England Begun in the Year 1641*, którą początkowo traktował jako rodzaj memoriału zawierający analizę popełnionych błędów i rady dla króla, a która obejmuje okres od początków panowania Karola I.

Na polecenie Henrietty Marii, żony Karola I, w 1648 r. Hyde udał się z księciem Karolem do Paryża, gdzie mógł być jedynie bezsilnym obserwatorem angielskiej sceny politycznej i końca Karola I. Sprzeciwiał się też posunięciom swego młodego wychowanka, króla Karola II. Chętnie zatem opuścił dwór królewski i udał się do Madrytu w celu pozyskania hiszpańskiej pomocy dla Stuarta. Madryt miał jednak zbyt wiele własnych problemów by wikłać się w wewnętrzne sprawy Anglii. Misja skończyła się fiaskiem. Po nieudanej inwazji na Anglię, pokonany Karol II z trudem uszedł do Francji, gdzie dołączył do niego Hyde, towarzysząc mu najpierw w Kolonii (1654), a potem w Brugii dokąd udał się dwór Karola II (1656). Po powrocie Karola II na tron angielski Hyde został kanclerzem, próbując doprowadzić do pokojowej pacyfikacji kraju i pojednania narodowego. Z jego inicjatywy uchwalony został *Act of Oblivion* – rodzaj amnestii i przedawnienia dla byłych stronników Cromwella. Rozwiązał armię i starał się o doprowadzenie do kompromisu wśród przywódców religijnych.

W 1661 r. Hyde został mianowany earlem Clarendon i stał się faktycznym kierownikiem polityki angielskiej. Dzięki małżeństwu córki Anny z Jakubem, księciem Yorku, późniejszym Jakubem II, został dziadkiem dwu późniejszych monarchii angielskich: Marii II (1689-1694), żony Wilhelma III Orańskiego i Anny (1702-1714). Clarendon nie był popularnym politykiem, nie znosił głupoty i ludzi głupich, krytykował króla Karola II za jego brak moralności, co było wstępem do jego politycznego upadku, który przypieczętował wybuch wojny z Holandią (1664), której był gorącym przeciwnikiem. Stał się wówczas przedmiotem niewybrednych ataków ze wszystkich stron. W 1667 r. został odwołany ze stanowiska kanclerza, a w październiku tegoż roku Izba Gmin postawiła go w stan oskarżenia o nadużywanie władzy. Zarzuty zostały obalone w Izbie Lordów, ale Clarendon zagrożony procesem sądowym w listopadzie 1667 r. opuścił Anglię i do końca życia pozostał na wygnaniu we Francji.

Postanowił spisać autobiografię *The Life of Edward, Earl of Clarendon, Being the Continuation of the History of the Great Rebellion from Restoration to His Banishment in 1667* (Oxford 1759) by przynajmniej w oczach potomnych oczyścić się ze sfabrykowanych i niesprawiedliwych zarzutów. Nie miał jednak dostępu do dokumentów, materiałów źródłowych i własnych notatek, bowiem nawet korespondencja z banitą była zakazana i uznawana za zdradę. W 1671 r. Karol II zezwolił synowi Clarendona, Lawrence'owi na odwiedzinę ojca, wówczas dopiero otrzymał niezbędne materiały, w tym nieukończoną *History of the Rebellion and Civil Wars...* Clarendon dokończył *Historię...*, włączając do niej napisane w Paryżu fragmenty autobiografii. W związku z tym powstało dzieło nierówne, różniące się w poszczególnych partiach precyzją i dokładnością w rekonstrukcji faktów, w zależności od tego kiedy i w jakich warunkach były one spisywane. Dzieło Clarendona jest napisane zgodnie z regułami krytyki warsztatowej i wyważone w sądach, z którego mimo wszystko przebija rozczarowanie i zgorzkniałość emigranta. Mimo tych wad, które wytykał już L. von Ranke⁹ i wielu historyków brytyjskich, *Historia Clarendo-*

⁹ L. v o n R a n k e, *A History of England Principality in the Seventeenth Century*, t. VI, London 1876, s. 29.

na jest cenioną autobiografią i syntezą narracji historycznej o dziejach rewolucji purytańskiej, a zdaniem C.H. Firtha:

„jest najwartościowszą ze wszystkich współczesnych relacji o wojnie domowej” w Anglii, zaś „[Clarendon – E.A.M.] miał geniusz, ducha i duszę historyka”, a J.W. Thompson dodaje: „Napisał pracę, w której przedstawił własną politykę, zrelacjonował wydarzenia, a także naświetlił idee znaczniejszych grup społecznych”.

Jego determinacja bycia obiektywnym zadecydowała, że podjął się spisania raczej historii niż pamiętnika, który wyklucza obiektywizm. Clarendon nie odczuwał potrzeby wychodzenia w przeszłość historyczną dalej niż sięgała jego pamięć. W związku z tym swoje dzieło zaczyna od początków panowania Karola I, które pamiętał jako młody człowiek i doprowadził je do początku lat siedemdziesiątych XVII stulecia.

Clarendon był najwybitniejszym dziejopisem połowy XVII w., jeśli nie całego stulecia w ogóle i swoją twórczością spinał w historiografii angielskiej okres rewolucji purytańskiej i epokę restauracji Karola II na tronie angielsko-szkockim. W tym okresie trudno byłoby wskazać wybitniejsze lub wartościowsze osiągnięcia historiograficzne nad twórczość Edward Hyde, earla of Clarendon.

Z połowy XVII w. pochodzi relacja z Ameryki, w której zostały zestawione angielskie wyprawy i dokonania Anglików w Nowym Świecie, a głównie korsarskie eskapady w Indiach Zachodnich. Autorem wydanego w 1648 r. *New Survey of the West Indies* był Thomas Gage.

Lektura:

Bacon F., *Szkice polityczno-etyczne*, tł. S. Pyrowicz, Warszawa 1909.

Bacon F., *Nowa Atlantyda*, tł. W. Kornatowski, 1954

Bacon F., *Novum Organon*, tł. J. Wikarjak, 1955.

Epstein J.J., *Francis Bacon: A Political Biography*, 1977.

Hale J.R., *The Evolution of British Historiography. From Bacon to Mamier*, London-Melbourne 1967

Lister T.H., *The Life and Administration of Edward First Earl of Clarendon*, t. 1-3, London 1837-1838.

Maneli M., *Franciszek Bacon, teoretyk polityki i prawodawstwa*, „Prawo i życie” 1961, nr 9.

Quinton A., *Francis Bacon*, 1980.

Trevor-Roper H.R., *Clarendon and the Practice of History [w:] Milton and Clarendon: Papers on 17th Century English Historiography*, Oxford 1965.

Wormald B.H.G., *Clarendon: Politics, History and Religion, 1640-1660*, London 1951.